

Д. В. КОЛІСНИК УДК 94(477)“1939”:070

ПОДІЇ В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ (1939 Р.) В ОЦІНЦІ ГЕТЬМАНСЬКОГО РУХУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «НАЦІЯ В ПОХОДІ»)

В статті на основі аналізу публікацій часопису консервативно-монархічного руху П. Скоропадського – «Нація в поході» (Берлін, 1939-1941) – розглядається оцінка подій в Карпатській Україні (весна 1939 р.) гетьманським середовищем української еміграції, зокрема в контексті його ідейно-політичного протистояння з націоналістичним рухом.

Ключові слова: Карпатська Україна, Карпатська Січ, гетьманський рух, «Нація в поході», українські націоналісти.

В статье на основе анализа публикаций журнала консервативно-монархического движения П. Скоропадского – «Нация в походе» (Берлин, 1939-1941) – рассматривается оценка событий в Карпатской Украине (весна 1939 г.) гетманским направлением украинской эмиграции, в частности в контексте его идейно-политического противостояния с националистическим движением.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Карпатская Сечь, гетманское движение, «Нация в походе», украинские националисты.

Assessment of events in the Carpathian Ukraine (spring 1939) by Hetman's group of the Ukrainian emigration, based on an analysis of the publications in the conservative-monarchist periodical – «Natsiya

Протягом ХХ століття українське державотворення неодноразово ставало заручником несприятливих для нього зовнішньополітичних обставин. Не стала виключенням з цієї сумної «традиції» і ситуація навесні 1939 р., коли передвоєнне життя української діаспори в Європі та в усьому світі сколихнули трагічні події в Закарпатті, ознаменовані короткотривалим існуванням Карпатської України та героїчною боротьбою за її самостійність. Кожна з чотирьох провідних течій української політичної еміграції (ліберально-демократична (уенерівська), соціалістична, консервативно-монархічна (гетьманська) та націоналістична), головні осередки яких знаходилися в Європі, бурхливо відреагувала на появу хоч і невеликої за розміром та приреченої на поразку, але все ж таки української держави. Більше того,

представники націоналістичного руху активно долучилися до створення збройних сил Карпатської України (Карпатська Січ) та взяли безпосередню участь в боях за існування цього державного утворення.

Основним проявом жвавого відгуку української політичної еміграції на події березня 1939 р. в Закарпатті стала ціла хвиля емоційних публікацій у відповідних періодичних виданнях, та офіційних заяв і звернень керівних органів зазначених вище політичних сил, а також збір коштів для допомоги проголошеній державі. Лейтмотивом таких виступів було щире захоплення відвагою маленької Карпатської України, палка моральна підтримка її боротьби та глибокий жаль з приводу трагічної поразки і окупації Угорщиною. Разом з тим, в оцінках ситуації навколо Карпато-Української держави різними

ідеологічними таборами закордонного українства (перш за все, гетьманцями і націоналістами) були і суттєві відмінності, обумовлені перманентним і гострим ідейно-політичним протистоянням між ними, яке мало місце протягом всього попереднього міжвоєнного періоду. Тож метою даної розвідки є з'ясування ставлення до подій 1939 р. в Закарпатті з боку консервативно-монархічного середовища П. Скоропадського, зокрема у контексті його загального протистояння з націоналістичним рухом. Дослідити зазначену проблему дозволяє аналіз матеріалів, вміщених у гетьманському часопису «Нація в поході» (Берлін, 1939-1941), та дотичних публікацій на сторінках націоналістичної газети «Українське слово» (Париж, 1933-1940).

Необхідно відзначити, що питання щодо оцінки подій в Карпатській Україні різними політичними течіями закордонного українства досі не отримало спеціального наукового вивчення. Разом з тим, за останні десятиліття вітчизняними істориками напрацьовано вагомий комплекс досліджень відносно двох основних аспектів аналізованої нами проблеми – історії як самої Карпато-Української держави 1939 р., так і власне української політичної еміграції міжвоєнної доби. Зокрема, боротьбі Закарпаття за свою самостійність присвячені ґрунтовні праці М. Болдижара [1], І. Буковського [3], М. Вегеша [4-6], В. Лемака [14] та ін., а діяльність політичних об'єднань українців у Європі висвітлюється у дослідженнях В. Піскун [18], В. Трошинського [23] і М. Швагуляка [25]. Крім того, складні стосунки між націоналістичним і гетьманським рухом аналізуються в роботах А. Кентія [11] та Г. Папакіна [17]. Таким чином, наявний комплекс напрацювань дозволяє скласти достатньо повне і об'єктивне уявлення про загальноісторичний контекст досліджуваного нами питання.

Як уже зазначалося вище, події в Карпатській Україні 1939 р. ґрунтовно висвітлені в сучасній науковій літературі,

тому в рамках даної розвідки обмежимося стислим викладом основних віх боротьби Закарпаття за власну державність. За Версальською системою мирних угод, після Першої світової війни ця територія опинилася у складі Чехословаччини на формально автономних правах (реально ж автономія офіційною Прагою так і не була забезпечена). Протягом міжвоєнного періоду місцеві політичні сили активно виступали за якомога ширшу самостійність краю, однак добитися цього вдалося лише після відомої Мюнхенської угоди 30 вересня 1938 р., коли Чехословаччина внаслідок територіальних претензій нацистської Німеччини опинилася у вкрай скрутному становищі. Слідом за Словаччиною, реальної автономії на початку жовтня того ж року домоглася і Підкарпатська Русь (Закарпаття), отримавши при цьому власний уряд на чолі з А. Бродієм. Однак, за відверту проугорську спрямованість, останнього невдовзі було заарештовано і прем'єр-міністром став лідер Народно-Християнської партії, українофіл Августин Волошин (1874-1945).

Становище Чехословаччини ще більше погіршилося внаслідок рішень німецько-італійського арбітражу у Відні (2 листопада 1938 р.), коли в рамках задоволення територіальних претензій хортистської Угорщини їй було передано північно-західну частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачево і Берегове. У зв'язку з цим А. Волошин був змушений перенести столицю автономії до м. Хуст, а для підтримання порядку та охорони кордонів було розпочато створення організації народної оборони – Карпатської Січі, яку очолив Д. Климпуш, і в розбудові якої активну участь взяли представники націоналістичного руху з еміграції [3, с. 7].

Розуміючи всю складність і хиткість становища автономії, зокрема загрозу з боку Угорщини, прем'єр-міністр Карпатської України з початку 1939 р. дипломатичними каналами намагався заручитися підтримкою офіційного Берліну. Однак А. Гітлер, прагнучи остаточно ліквідувати Чехо-

Словаччину (під такою назвою держава існувала після перетворення на федерацію чехів, словаків і карпатських українців у листопаді 1938 р.), у підсумку зробив вибір на користь створення формально незалежної Словаччини, а не Карпатської України. Цьому, зокрема, сприяло небажання фюрера втратити підтримку союзної Третьому Райху Угорщини, а також усвідомлення ймовірних ускладнень у стосунках з СРСР у випадку сприяння появі незалежної української держави. Отже, на початку березня 1939 р. доля Закарпаття була вже фактично вирішена.

В ніч на 14 березня 1939 р. угорські війська за попередньою згодою офіційного Берліна розпочали наступ на територію автономії, після чого на терміново зібраному 15 березня Соймі було проголошено незалежну державу – Карпатську Україну у формі президентської республіки. Обраний президентом А. Волошин одразу ж звернувся до єдиної країни, яка, за його сподіваннями, могла забезпечити щойно створену державу, – до Німеччини. У телеграмі до А. Гітлера він виступив з проханням про визнання Карпатської України під охороною Райху та недопущення її захоплення Угорщиною. Але німецька сторона відмовила у протектораті і порадила не чинити опір угорській армії [4, с. 311]. Нечисленній і погано оснащений Карпатській Січі не вдалося стримати значно переважаючі за кількістю угорські війська і за лічені дні майже все Закарпаття було окуповане, а президент Волошин з урядом був змушений виїхати до Праги. І лише в карпатських горах до кінця весни 1939 р. ще тривали партизанські бої залишків Карпатської Січі проти угорців.

Представники консервативно-монархічного габору П. Скоропадського, як і всі українські еміграційні кола в Європі, уважно стежили за розвитком подій в Закарпатті. Свідченням цього, зокрема, виступає ціла низка публікацій на сторінках провідного на той час гетьманського

періодичного видання – двотижневика «Нація в поході», що почав виходити з підзаголовком «Орган української державницької думки» в Берліні на початку 1939 р. В даному часопису публікувалися матеріали найрізноманітнішого характеру – від офіційних повідомлень Гетьманської Управи і фрагментів праць В. Липинського та інших ідеологів гетьманського руху (рубрика «З української державницької ідеології») до поетичних творів українських та іноземних письменників. Основну ж частину публікацій «Нації в поході» становили статті з суспільно-політичної та міжнародної тематики, геополітики, історії, сільського господарства, військової, культурної та церковної проблематики, критичні виступи в бік ідейних опонентів по еміграції – перш за все, націоналістів та уенерівців, хроніка поточного життя української діаспори, а також подій і процесів у Радянській Україні, огляди преси і рецензії на нові книжки тощо.

Вже у першому числі гетьманського видання (лютий 1939 р.) його редакція подає досить оптимістичний за змістом реферативний аналіз публікацій німецької преси про Карпатську Україну. Тут доцільно зазначити, що український монархічний рух, так само як і націоналістичний, напередодні та на початку Другої світової війни покладав чималі сподівання на допомогу саме Німеччини у позитивному вирішенні «української справи» і відновленні української державності (див. [12]). Представники обох політичних течій мали надію на те, що в умовах прийдешніх докорінних військово-політичних змін у Європі українцям вдасться скористатися сприятливою міжнародною ситуацією і здобути власну державність. Зокрема, така спроба мала місце на самому початку німецько-радянської війни у вигляді проголошення бандерівською ОУН відомого Акту відновлення Української держави у Львові 30 червня 1941 р.

З огляду на вищесказане, цілком зрозумілим стає емоційне піднесення, з яким

позбавився «імперіалістичної, централістичної» політики, намагаючись звести проголошену ним же федерацію до «куцих» автономій Словаччини і Карпатської України. Саме така позиція Праги викликала рішучий спротив двох названих частин федерації, що, у підсумку, призвело до хаосу в країні і зверненням словаків за допомогою до Німеччини. Тому далі керівництво гетьманського руху стверджує наступне: «Виду подій, що насувались і загрожували миру в середній Європі, введення військ Райху на територію б. [увшої] Чехословацької республіки було логічним виходом з положення й закінченням хаотичного стану» [9, с. 10]. Тобто Німеччина, на думку гетьманського проводу, здійснила ледве не миротворчу операцію!

В комунікаті також підкреслюється, що названі вище події мали трагічні наслідки для Карпатської України, яка стала жертвою угорської експансії, залишившись без союзників на міжнародній арені. При цьому керівництву Закарпаття гетьманці закидають неспроможність налагодити політичні зв'язки з офіційним Берліном, натомість А. Волошин буцімто довірився у цій справі «деяким невідповідальним чинникам української еміграції» (читай – націоналістам). Але ще більш цікавим виглядає пояснення ролі нацистської Німеччини в ситуації навколо Карпатської України. Так, у комунікаті стверджується, що А. Гітлер, попри симпатії до Закарпаття, «маніфестовані» нацистським урядом взимку 1938-1939 рр. (пригадаймо позитивні відгуки німецької преси щодо Карпатської України в січні 1939 р.), був зв'язаний у своїх діях рішенням вже згаданого Віденського арбітражу і не мав можливості допомогти Закарпаттю (наче подібні міжнародно-правові «дрібниці» хоч раз зупинили Третій Райх).

В цілому ж, Гетьманська Управа пропонує своїм прихильникам наступний заспокійливий і обнадійливий висновок з наведеної неоднозначної ситуації: «Хоча становище Німеччини супроти Карпатської

України в останніх тижнях слушно занепокоїло українців і викликало відповідну реакцію серед українського суспільства, ніщо однак не вказує на розбіжність, що могла б заіснувати між німецькою політикою та визвольними змаганнями Українців у майбутньому» [9, с. 10]. Отже, з погляду гетьманського проводу Карпатська Україна фактично стала вимушеною «жертвою», принесеною українським загалом на користь майбутньої співпраці з Німеччиною у боротьбі з СРСР та справі відновлення незалежності всієї України. Разом з тим, наприкінці цієї частини комунікату висловлюються сподівання, що українці врешті-решт перетворяться з об'єкта міжнародної політики на її суб'єкта, підґрунтям для чого має стати консолідація всього еміграційного загалу.

Друга частина офіційного повідомлення Гетьманської Управи, як уже зазначалося, повністю присвячена «викриванню» шкідливої і деструктивної діяльності представників націоналістичного руху в Закарпатті. За твердженням авторів комунікату, гетьманський провід і особисто П. Скоропадський зверталися до А. Волошина з пропозиціями допомоги і співпраці. Також тут повідомляється і про телеграфічне звернення гетьмана П. Скоропадського до А. Гітлера з проханням «забезпечити долю Карпатської України». Однак уряд Волошина, на думку гетьманців, підпав під вплив «морально розложених професіональних вождів» з ОУН, які ввели його в оману своїми «легендами» стосовно ефективності їхнього посередництва у відносинах з Третім Райхом [9, с. 12-13]. Серед цілої низки інших закидів на адресу оунівців у комунікаті знаходимо також звинувачення останніх в руйнівному впливі на боєздатність Карпатської Січі, на керівні посади в якій націоналісти начебто призначали виключно «своїх цивільних партійних людей». Загалом же, автори цитованого офіційного повідомлення доходять жорсткого і безапеляційного висновку, що саме ОУН, керована з Відня

А. Мельником, винна не тільки у хаосі в Карпатській Україні під час наступу угорської армії, але й в самій катастрофі молодій державі.

Близькою за спрямуванням до другої частини комунікату є стаття Р. Тривара (Люксембург), в якій теж детально описується «нікчемність і нездарність» націоналістичної течії української еміграції. Однак тут є певні важливі нюанси. Автор окремо наголошує на тому, що насправді з самого початку організації існує «дві ОУН»: одна з них складається з молодих і революційно налаштованих ідеалістів (С. Бандера, М. Лебідь, Р. Шухевич), які знаходяться на вістрі подій у краю, а інша – з «політичних спекулянтів» (А. Мельник, О. Сенік, Я. Барановський), що перебувають за кордоном у затишному Відні. За красномовним висловом Р. Тривара, «представники першого націоналізму вмирають од сухот у казематах, чи в карпатських полонинах, чи на малярських шибеницях, представники другого «націоналізму» воліють ню-йоркське Френч-Касіно й монмартрський кабаре» [22, с. 16]. Тож цілком природно, що дописувач «Нації в поході» висловлює своє нейтрально-позитивне ставлення до представників революційного націоналізму, які боролися в лавах Карпатської Січі, та навпаки – різко негативне – по відношенню до керівних і переважно еміграційних кіл націоналістичного руху.

Своєрідним підтвердженням тези Р. Тривара про «дві ОУН» в подіях у Карпатській Україні є сюжет у відомому «Нарисі історії Організації українських націоналістів» П. Мірчука про суперечності між Проводом українських націоналістів (ПУН) та т.зв. «крайовиками». Протягом осені 1938 – весни 1939 рр. члени ПУН, очолюваного А. Мельником, переконували останніх у тому, що заради майбутньої масштабної співпраці з Німеччиною у справі відновлення Української держави націоналістам варто утриматися від будь-яких революційних дій в Карпатській

Україні: «ПУН мусить вести консеквентно політику «незацікавлення», бо такі є вимоги вищої рації» [15, с. 586]. Тож, як бачимо, позиції мельниківського крила ОУН та проводу гетьманського руху щодо відносин з Німеччиною і, відповідно, тактики їхньої поведінки щодо Закарпаття, багато в чому були близькими. Загалом же, не дивлячись на заборону ПУН, члени Крайової Екзекутиви ОУН в Закарпатті дійсно взяли активну і безпосередню участь в боротьбі Карпатської Січі проти угорської окупації [15, с. 589-590].

Повертаючись до останніх публікацій щодо Карпатської України в гетьманському часопису «Нація в поході», зазначимо, що вони викликали цілком очікувану гостру реакцію з боку націоналістичного табору. Зокрема, празьке періодичне видання ОУН «Пробоем» в ч. 5-6 за 1939 р. надрукувало у відповідь на аналізований вище комунікат Пресового відділу Гетьманської Управи статтю «Проти провокацій», де було повністю відкинуто усі звинувачення з боку гетьманців і більше того – розгорнуто критику самого монархічного середовища за його інертну позицію щодо Закарпаття. В свою чергу, один з діячів гетьманського руху М. Самойлович на сторінках «Нації в поході» виступив з відкритим листом, у якому запропонував дописувачу «Пробоем» звернутися до суду і таким чином спростувати викладену в комунікаті інформацію.

Також протягом осені 1938 – літа 1939 рр. на сторінках уже іншого націоналістичного часопису «Українське слово» (Париж, 1933-1940) з'явилася ціла низка статей жорсткого антигетьманського спрямування, в яких, в тому числі, йшлося і про нещодавні події в Карпатській Україні. Однією з найбільш показових серед них є публікація без зазначення авторства – «До психології скоропадщини» (серпень 1939 р.). В ній, зокрема, гетьманцям закидається провокативні й безсторонні випадки проти тих націоналістів, які брали безпосередню участь у нерівній боротьбі Карпатської

України з Угорщиною. Водночас неназваний автор статті ставить досить гостре й емоційне запитання: «... а що зробили ви, гетьманці для справи Закарпаття, чому не зєднали симпатій сильних мира цього, де були й що робили, коли Січовики кривавились під Севлюшем і деінде?» [8]. Тобто гетьманцям, так само як і поміркованим членам ПУН, радикальне крило націоналістів ставило в провину їхню стримано-вичікувальну поведінку з постійною оглядкою на позицію офіційного Берліну щодо подій в Карпатській Україні.

Ще одним поширеним випадком у бік монархічного табору на сторінках «Українського слова» було постійне нагадування резонансної історії майже десятилітньої давнини. За розповсюдженими на початку 1930-х рр. в еміграційній пресі чутками, П. Скоропадський вів 1929 р. таємні переговори з тодішнім прем'єр-міністром Угорщини І. Бетленом і начебто підписав з ним угоду, за якою Закарпаття визнавалося сферою інтересів Будапешту, а гетьман мав отримувати за це регулярну фінансову підтримку (називалася навіть сума – 50 тисяч угорських пенге щомісячно [8]). Остаточно довести правдивість такої угоди противникам Скоропадського так і не вдалося, однак імідж гетьмана серед закордонних українців був певною мірою зіпсований. Новий сплеск уваги до цієї історії стався якраз у зв'язку з боротьбою Карпатської України проти угорської окупації, тож націоналістична преса активно експлуатувала тему щодо ймовірних зв'язків П. Скоропадського тепер уже з режимом М. Хорти (див., наприклад, [10], [19], [20]).

Таким чином, події в Карпатській Україні навесні 1939 р., різниця в їх оцінці і, зокрема, безпосередня участь в них націоналістів та неучасть гетьманців, стали поштовхом до нового загострення ідейно-політичного протистояння між цими двома напрямками української політичної еміграції. Гострі, провокативні та нерідко занадто експресивні

публікації із взаємними нападами і звинуваченнями заповнили націоналістичну та монархічну пресу напередодні, та на початку Другої світової війни. Зазначене протистояння поступово починає згасати лише в 1942 р., коли обидві політичні течії остаточно усвідомили хибність своїх сподівань на допомогу Німеччини у вирішенні «української справи». Більше того, в цей період починають з'являтися випадки нормальних контактів між провідниками націоналістичного та гетьманського таборів і навіть координації їхньої діяльності.

Підбиваючи підсумки даної розвідки, зазначимо, що трагічна ситуація навколо Закарпаття і нетривалої героїчної боротьби за самостійність Карпатської України отримала жваве й різноманітне висвітлення на сторінках гетьманського часопису «Нація в поході». Причому спостерігається помітна еволюція характеру і змісту публікацій з даної тематики. Якщо спочатку (до 15 березня 1939 р.) спостерігається піднесена і емоційно захоплена оцінка державотворчих процесів у Закарпатті, то після фактичної мовчазної здачі Третім Райхом Карпатської України під окупацію свого союзника – Угорщини – відповідні матеріали набувають значно стриманішого і реалістичного характеру, більше того – з'являються тези про неминучість і «логічність» саме такого розвитку подій.

Перш за все, така зміна позиції в гетьманській пресі була обумовлена загальною орієнтацією монархічного табору на Німеччину, за допомогою якої його представники сподівалися відновити Українську державу. По-друге, і про це аж ніяк не слід забувати, гетьманський рух був зосереджений переважно саме на німецьких теренах, що змушувало його бути як мінімум лояльним до нацистського режиму та його зовнішньої політики, якою б невигідною для українських державницьких прагнень вона не була. Разом з тим, коротка, але яскрава і героїчна історія Карпатської України вкотре засвідчила, що протягом минулого століття

українська нація, попри всі звитяги, жертвовність та самовідданість її найкращих представників, залишалася переважно об'єктом, а не суб'єктом бурхливих міжнародних відносин в Центральній та Східній Європі. До того ж ця зовнішня об'єктність, як правило, ускладнювалася традиційною неспроможністю самих українців переступити через власні партійні та вузькополітичні інтереси, сконсолідувавшись навколо все ж таки спільної для всіх мети.

Джерела та література

- Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами / М. Болдижар. – Ужгород, 1993. – 186 с.
- Брусний І. Карпатській Україні / І. Брусний // Нація в поході. – 30 березня 1939. – Ч. 3. – С. 3-4.
- Буковський І. В. Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938-1939) / Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / І. В. Буковський; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Львів, 2004. – 17 с.
- Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів, 2004. – 414 с.
- Вегеш М. Карпатська Україна (1938-1939). Соціально-економічний і політичний розвиток / М. Вегеш. – Ужгород, 1993. – 190 с.
- Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти / М. Вегеш. – Ужгород, 2004. – 432 с.
- Гриневич І. До трагедії Закарпаття / І. Гриневич // Нація в поході. – 30 березня 1939. – Ч. 3. – С. 4-7.
- До психології скоропадщини // Українське слово. – 12 серпня 1939. – Ч. 318. – С. 2.
- З Комунікату Пресового Відділу Гетьманської Управи: Події в середній Європі й завдання української політики. Карпатська Україна // Нація в поході. – 15 квітня 1939. – Ч. 4. – С. 9-13.
- Історія повторюється // Українське слово. – 23 липня 1939. – Ч. 317. – С. 1.
- Кентій А. ОУН та гетьманський рух у 1930-х – на початку 1940-х рр. / А. Кентій // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 222-224.
- Колісник Д. В. До проблеми проницької орієнтації гетьманського руху П. Скоропадського напередодні та на початку Другої світової війни / Д. В. Колісник // Гуманітарний журнал. – 2007. – № 1-2. – С. 104-109.
- Косач Ю. В Карпатській Україні ллється кров... / Ю. Косач // Нація в поході. – 15 березня 1939. – Ч. 2. – С. 1-2.
- Лемак В. Карпатська Україна 1938-1939 років: державно-правовий аспект / В. Лемак. – Ужгород, 1993. – 154 с.
- Мірчук П. Нарис історії Організації українських націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. – Т. 1: 1920-1939. – 639 с.
- Огляд преси // Нація в поході. – Лютий 1939. – Ч. 1. – С. 18-20.
- ОУН очима Павла Скоропадського (1920-і – початок 1940-х років) // Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. В. Папакін. – К., 2003. – С. 101-116.
- Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.) / В. Піскун. – К., 2006. – 671 с.
- Самойлович М. Одвертий лист / М. Самойлович // Нація в поході. – 30 червня 1939. – Ч. 9. – С. 17.
- Скоропадський поїхав до Мадярщини? // Українське слово. – 7 травня 1939. – Ч. 306. – С. 2.
- Скоропадчуки й Карпатська Україна // Українське слово. – 18 грудня 1938. – Ч. 286. – С. 2-3.
- Тривар Р. Барановськада без маски Р. Тривар // Нація в поході. – 15 квітня 1939. – Ч. 4. – С. 13-16.
- Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трошинський. – К., 1994. – 260 с.
- Українська хроніка // Нація в поході. – Лютий 1939. – Ч. 1. – С. 20-22.
- Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х рр. ХХ ст. / М. Швагуляк // Українська еміграція: історія і сучасність. – Львів, 1992. – С. 316-334.

